

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

Уређивачки одбор:

др *Алексић Радомир*, др *Грицаић Ирена*, др *Коларич Рудолф*, др *Конески Блаже*,
др *Павловић Миливој*, др *Стевановић Михаило*, др *Храсиће Мајке*

Главни уредник
М. СТЕВАНОВИЋ

XXV књ.

БЕОГРАД
1961—1962

ЈЕДАН ПРОБЛЕМ СЛОВЕНСКЕ СИНТАГМАТИКЕ ОСВЕТЉЕН
ТРАНСФОРМАЦИОНИМ МЕТОДОМ
(ГРАМАТИЧКА УЛОГА МОРФЕМЕ *СЕ* У СРПСКОХРВАТСКОМ
ЈЕЗИКУ)

У В О Д

1. Проблем граматичке функције „рефлексивне“ морфеме у конструкцији с глаголима заједнички је свим словенским језицима, с тим да, поред многобројних одступања у различитим појединоствима, постоје несумњиво и појаве које се сродно манифестују на целом словенском језичком терену. Аутор ће се овде ограничити на српскохрватску ситуацију, надајући се, међутим, да би изложена факта могла дати подстрека за прикупљање података о томе у којој мери заиста постоје паралелни феномени у осталим словенским језицима.

2. Као што је познато, морфема која игра улогу при одређивању дијатезе словенског глагола настала је првобитно у функцији ненаглашене варијанте рефлексивне заменице, са одговарајућим својствима дистрибуције у говорном ланцу. Стабилизовањем система енклитичких (ненаглашених) заменица као корелативних форми према неенклитичним (наглашеним) заменичким облицима српскохрватски је (за разлику од неких других словенских језика, нпр. руског) очувао аутономност положаја морфеме *се* према „глаголу (упор.: *сећам се — ја се сећам — ја се много и радо сећам — много се и радо сећам — сећао сам се*). Већ према овом формалном моменту српскохрватске спојеве глагола са *се* треба испитивати синтаксички, у оквиру феномена „непосредних конституената“ (који чак могу да се манифестују као „конституенти дисконтинуираног типа“¹).

¹ Ови термини одговарају (данас већ у модерној синтакси класичним) терминима: *immediate constituent, discontinuous constituent*. (Теорија непосредних конституената изложена је прегледно у познатом приручнику: Charles F. Hockett, „A Course in Modern Linguistics“, New York 1958, одељак под насловом „Immediate constituent“).

3. Ова се морфема назива (у свим домаћим и уопште словенским граматикама) рефлексивном, мада само у једном, врло ограниченом делу своје употребе стоји у односу „комбинаторичне варијанте“ према рефлексивној заменици *себе*. У осталом (и највећем) делу својих граматичких служби ова морфема не означава рефлексивност. Термин „рефлексивна морфема“ је, дакле, сасвим услован, оправдан искључиво утврђеном лингвистичком традицијом.

4. Морфема *се* је полифункционално граматичко средство (као што су то и њој одговарајуће гласовне варијанте у осталим словенским језицима). Ова полифункционалност већ одавно привлачи пажњу лингвиста, првенствено оних који обрађују словенски глагол (пошто је сам проблем класификован као проблем глаголске дијатезе). Проблему се прилазило у многим погледу успешно, али углавном увек на исти начин: кроз значењску анализу, без ригорозног одвајања семантичког (и лексичког) од синтаксичког нивоа посматрања². То је донело несагласност у оцењивању многих појединости, остављајући неминовно у сенци извесне важне аспекте проблематике. Довољно је, уосталом, симптоматична већ сама чињеница да се феномен повезивања глаголског облика с рефлексивном морфемом недоследно увршћује приликом анализе: по једнима у област морфологије глагола, по другима међу синтаксичке феномене.

5. Овде ће се појава комбиновања глаголске форме са рефлексивном морфемом посматрати из синтаксичке перспективе, са настојањем да се што прецизније одреди улога образовања синтагме *глагол + се* за организацију српскохрватске реченице.

Као главни ослонац за проверавање класификационих критерија изабран је најобјективнији досада изнађен метод у синтакси: трансформациони тест. Тај ће се тест користити умерено, што значи: онолико колико је за идентификацију дате синтаксичке јединице заиста неопходно, а без исцрпљивања свих конкретних трансформационих могућности³.

² Приказ стања у испитивању овог проблема даје убедљиво А. В. Исаченко („Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким, Морфология II“, 346—349) осврћући се углавном на идеје оних синтаксичара који су у овом случају највише утицали својим основним обрасцима анализе, у руској лингвистици као и у лингвистици осталог словенског света. — Овом приликом неће бити посебног осврта ни на чије радне резултате, ма колико они били заиста достојни пажње.

³ У погледу начина на који ће се вршити у којем случају селекција трансформационих могућности не постоји још довољно изграђен теоријски став у лингвистици, што је свакако осетљиво питање модерне синтаксичке методологије. Д. Worth и Ф. Пап нпр., чија испитивања обухватају синтаксичке спојеве падежних форми у руском, дају трансформациону дескрипцију без одређених селекционих

А Н А Л И З А

6. Посматраћемо овде просту реченицу чији је предикат у било којем личном глаголском облику, искључујући конструкцију с трпним придевом и конструкцију с именским делом предиката. Нека таква реченица буде означена са R, субјекат са S, предикат са P, а вршилац (агенс) радње са A. Нека је симболом V означен сваки предикат у личном глаголском облику без *се*, а симболом V_{се} сваки предикат у личном глаголском облику са *се*.

Из технике анализе у трансформационој синтакси преузећемо овде следећа два (данас већ традиционална) симбола:

→ значи: трансформише се у . . .

* означава неадекватну трансформациону форму⁴.

7. R се јавља у различитим конструкцијама. Њих има укупно четири. Условљене су одговарајућим стилизацијама односа S—P.

R_(I): S је увек идентичан са A и увек га можемо експлицитно означити уз P (P је овде увек околиционална или факултативна варијанта везе S + P).

Примери: *Њевам* → *ја њевам*, *ја њевам* → *Њевам*; *бојиш се* → *џи се бојиш*, *џи се бојиш* → *бојиш се*; *он се чешља* → *чешља се*, *чешља се* → *он се чешља*; *воле се* → *они се воле*, *они се воле* → *воле се*, итд.

R_(II): S никада није идентичан са A, а увек се може експлицитно означити уз P⁵.

ограничења, што значи да се равноправно прикупљају информације како о обавезностима семантичког (и лексичког) тако и о обавезностима синтаксичког типа (в.: Dean Stoddard Worth, „Transform Analysis of Russian Instrumental Constructions“, Word 12, № 2—3, 1958, 247—290; Ф. Пап, „Трансформационный анализ русских присубстантивных конструкций с зависимой частью — существительным“, Slavica I, Debrecen 1961, 55—83). Тежања ће бити у овоме раду да се акценат лингвистичке пажње задржи на синтаксичком типу обавезности.

⁴ Трансформационе форме могу бити неадекватне у једном од ова два смисла:

1) таква форма уопште не постоји у језику (нпр. **Њече се љурку*);

2) таква форма постоји у језику, али граматички однос између њених елемената не одговара односу својственом форми од које се пошло (нпр. *Њече се* → **Њече љурку*).

⁵ У овом последњем R_(II) се слаже са R_(I). Уколико је у питању P са обележјем III лица, конструкција са експлицитно поменутиm S (S + P) је обична (необележена), с тим да до изостављања форме S може доћи само ако је субјекат већ у ранијем тексту поменуt. Упор.:

Дечак чџиа (R_(I), S + P), *Службеник се награђује* (R_(II), S + P)

али

Шџиа ради дечак? — *Чџиа* (само P), *Шџиа је с оним службеником?* — *Награђује се* (само P).

Уколико P носи обележје I или II лица, форма S може изостати и ван речене категорије, пошто глаголски наставак искључује двосмисленост. Упор.:

Чџиаm много у њоследње време, *Саоџиџили су да се награђујеш*.

Примери: *службеник се награђује, ово се једе, рукави се цепају*, итд.
 $R_{(III)}$: S и A обавезно изостају, а P је обавезно у облику трећег лица јединине.

Примери: *говорка се* → **он се говорка, иде се |овуда|* → **он се иде |овуда|*, итд.

$R_{(IV)}$: Експлицитна идентификација A је обавезна, и то дативном формом, али A обавезно није идентичан са S; P носи обавезно обележје III лица.

Примери: *сиава му се* → **сиава се; једу му се шрешње* → **једу се шрешње*, итд.⁶.

Све R конструкције чија форма P не може бити трансформисана у везу S+P у којој би S био идентичан са A (дакле оне које нису $R_{(II)}$) искључују V, а добијају V_{se} форму⁷. Оне су, дакле, морфолошки обележене.

У даљем поступку анализе издвојићемо $R_{(I)}$ од осталих R конструкција.

К О Н С Т Р У К Ц И Ј А $R_{(I)}$

8. V и V_{se} форме разликују се међу собом по могућности комбинације са акузативом директног објекта (са формом O_4).

Међу V формама има таквих које се могу комбиновати са O_4 (форме V_1) и таквих које се не могу комбиновати са O_4 (форме V_2).
 Дакле:

$$1) V_1 = V \rightarrow V + O_4$$

Примери: *волим* → *волим мајку, читаш* → *читаш књигу, њева* → *њева њесму*, итд.

$$2) V_2 = V \rightarrow *V + O_4$$

Примери: *држиш* → **држиш нешто, некога; седиш* → **седиш нешто, некога, иде* → **иде нешто, некога*, итд.

V_1 је увек варијанта конструкције $V + O_4$, а не посебна синтаксичка конструкција. V_2 међутим представља посебну синтаксичку конструкцију у односу на $V + O_4$ (тј. на V_1).

Ако форму V_1 идентификујемо термином „транзитивна синтаксичка јединица“, онда ћемо форму V_2 назвати интранзитивном синтаксичком јединицом.

⁶) Овакви примери показују да појам агенса треба шире схватити: не доследно у смислу вршиоца акције, већ као лице коме се радња приписује.

⁷) Једино се у случајевима $R_{(II)}$ појављује, уз форму V_{se} , и конструкција са трпним придевом (*месо је њродавано* поред *месо се њродавало*).

Могућност комбинације форме V са формом O₄ (тј. репартиција V₁/V₂) регулисана је семантиком дате глаголске лексеми: да ли глагол по свом значењу допушта (V₁) или искључује (V₂) објекатску допуну.

Морфема *се* је инкомпатибилна са формом O₄⁸.

Примери: *бојајџи се* → **бојајџи се мајку*, *чешљајџи се* → **чешљајџи се сестру*, *бије се* → **бије се децу*, *воле се* → **воле се децу*, итд.

Према томе:

По критерију могућност / немогућност комбинације са O₄, V_{се} ступа у опозицију према V као обележена форма према необележеној.

Транзитивни по значењу глаголи добијају по правилу V (= V₁) форму уз коју *се*, уколико се јави, репрезентује објекат радње: *чешља се* → *чешља себе* и сл. (в. § 9)⁹.

Интранзитивни по значењу глаголи добијају како V (= V₂) тако и V_{се} облик. Репартиција V/V_{се} у оваквим је случајевима лексичког карактера¹⁰.

9. Све V форме без изузетка репрезентују синтаксичку јединицу P, никад целу синтаксичку везу P + објекат. Са формама V_{се} ствар друкчије стоји.

Уколико је у питању глагол интранзитивног значења, онда је аутоматски V_{се} = P, с тим да присуство морфеме *се* само експлицитно указује на немогућност комбинације предиката с објектом. Али има случајева када морфолошки спој V_{се} не репрезентује једну синтаксичку јединицу, већ две, с тим да је V = предикат, а *се* = објекат. Да ли је у питању предикатска форма V_{се} или синтаксичка конструкција V + *се* (= предикат + објекат), показаће трансформациони тест: може ли се или не ово *се* заменити каквом O₄ формом.

⁹) Српскохрватски, као ни руски (в. Исаченко о. с. 353), не допушта ни спорадично конструкције типа словачког *ubi'sa ulohu*.

¹⁰) Постоји ограничен број глагола који су по значењу прелазни, али који, у посебној семантичкој вредности, мењају своју основну V форму у V_{се}, с тим да објекатску допуну задржавају уз промену акузативног облика у генитивни: *йрихвајџа ѡај ѡсао* → *йрихвајџа се ѡг ѡсла*, *йрѡма ѡу дужности* → *йрѡмо се ѡе дужности*, *доѡаџи зид* → *доѡаџи се зѡда*. Промену транзитивног облика у интранзитивни изазвао је нови семантички моменат: чињеница да је акценат пажње пребачен на однос радње према субјекту, чиме је однос радње према објекту доспео у други план.

¹¹) Поред *бојѡм се* постоји *сѡрахујѡм*, поред *шеѡа се* — *шеѡа*. Овакав, чисто лексички распоред, заступљен је, уосталом, широм целе словенске језичке територије. Исаченко нпр. (о. с. 353) суочава руске примере у V_{се} облику: *краска держѡѡся*, *сердце бѡѡѡся* са одговарајућим словачким V формама: *farba drži*, *srдce бѡѡе*. Српскохрватски би, међутим, у једном примеру имао V_{се} конструкцију (слично руском), а у другом V форму (као словачки): *боја се држи*, *срце бѡѡе*.

V_{se} : боји се → *боји нешто, некога; смеје се → *смеје нешто, некога.

$V + se$: чешљам се → чешљам некога; бије се → бије некога; воле се → воле једни друге.

Има три типа конструкције $V + se$: $V + se_1$ (чешља се), $V + se_2$ (бије се), $V + se_3$ (воле се).

10. $V + se_1 : se$ је комутабилно (=подложно замени без штете по основно значење синтаксичке конструкције) са било којом другом формом O_4 , укључујући у првом реду и рефлексивну заменицу себе.

Примери: чешља се → чешља себе, чешља ме, чешља некога.

Конструкције $V + se_1$ називају се у традиционалним граматикама рефлексивним, а глаголи комбиновани са оваквим se_1 издвајају се у посебну, семантички обележену групу. Традиционална граматика, сем тога, већ одавно интуитивно примењује трансформациони тест ради идентификације рефлексивних конструкција тиме што наглашава да се оне распознају по могућности замене се са себе.

Морфема se_1 се, међутим, ни по чему не одликује од осталих енклитичких облика личних заменица. Сачињавајући са њима исту „обличку класу“¹¹, se_1 ступа у опозицију са неенклитичком формом себе по критерију емфатичког удара (чешља се | чешља себе као чешља ме | чешља мене). Будући везана за одређени контекст, из којег се себе аутоматски искључује, морфема se_1 репрезентује „комбинаторичну варијанту“ рефлексивне заменице.

Присуство облика se_1 не утиче на основно (лексичко) значење глагола уз који стоји (глагол чешљати означава исту прелазну радњу у свим следећим својим реализацијама: чешља, чешља се, чешља ме, чешља друге). Значење рефлексивности се стога не може узимати као критериј за класификацију глагола ван њихове синтаксичке (предикатске) функције.

11. $V + se_2 : se_2$ је комутабилно са свим O_4 формама, искључујући форму себе.

Примери: бије се → бије некога, али → *бије себе; гура се | у аутобусу | → гура друге | у аутобусу |, али → *гура себе | у аутобусу |.

Формом se_2 репрезентован је непрецизни објекат: указује се експлицитно на присуство објекта у вршењу радње, али се не казује ко је конкретно објекат. Исп. ради илустрације:

он бије = акценат пажње на радњи, објекат искључен из посматрања;

¹¹ Термин одговара енглеском *form-class* (в. Ch. F. Hockett, о. с. 162).

он се бије = присуство објекта утврђено, али без прецизне идентификације;

он бије децу = објекат је идентификован.

Недостаје одговарајући назив за ову конструкцију у нашој домаћој термилошкој традицији.

12. $V + se_3 : se_3$ је комутабилно искључиво са једном O_4 формом — са изразом *један другог* (једни друге).

Примери: *они се воле* → *они воле једни друге*; *они се грде* → *они грде једни друге*.

Овакве конструкције називају се реципрочнима („узајамно повратним“).

Има две врсте глагола којима се означава реципрочна радња: а) „интранзитивно реципрочни“ — глаголи који имплицирајући својим значењем реципрочност не имплицирају и присуство објекта (*свађају се* → **свађају некога*, *расијају се* → **расијају некога*); б) „транзитивно реципрочни“ — глаголи који уз импликацију узајамности задржавају транзитивно значење (*иући се* → *иући некога*, *волеи се* → *волеи некога*).

Се уз интранзитивно реципрочне глаголе не означава објекат, већ стоји само као знак немогућности комбинације Р са O_4 . Ту, дакле, и није у питању конструкција $V + se$, већ форма V_{se} , као знак синтаксичке интранзитивности (*свађа се* → **свађа некога* као *сиди се* → **сиди некога*). Ситуација реципрочности имплицирана је значењем самог глагола. Уколико је глагол у облику сингулара, а без икакве допуне, партнер субјекта у узајамном вршењу није идентификован (*он се често свађа*). Идентификација партнера извршена је додавањем социјативне допуне (*он се често свађа* → *он се често свађа са сестром*). Уколико је глагол у плуралском облику, а социјативна допуна изостаје, реципрочност вршења остаје у оквиру активности субјекта (*они се свађају* → *они се свађају једни с другима*). Додавањем социјативне допуне измењена је само идеја о партнерима у вршењу: субјекат постаје једна ангажована страна, док је друга представљена обликом социјативне допуне (*они се свађају* → *они се свађају с кошијама*).

Конструкцију $V + se_3$ могу образовати искључиво транзитивни глаголи. Има их од две врсте: (а) глаголи који се комбинују са *се* и у сингулару и у плуралу; (б) глаголи који се комбинују са *се* само у плуралу.

Глаголи типа (а) успостављају значење реципроцитета у сингулару искључиво додавањем социјативне допуне, иначе представљају конструкције типа $V + se_2$ (*иуче се* → *иуче некога* | *иуче се с браћом* = *он и браћ иучу један другог*). У плуралу, уколико није присутна соци-

јативна допуна, једино контекст разјашњава да ли је у питању $V + se_2$ или $\bar{V} + se_2$ конструкција (*дечаџи се њуку* може значити: 1) дечаџи туку једни друге; 2) дечаџи туку другу децу). Реципрочност бива аутоматски прецизирана додавањем социјативне допуне (*дечаџи се њуку с другом децом*).

Глаголи типа (б) не могу у сингуларском облику образовати конструкцију $\bar{V} + se_2$ (*волим* → **волим се*, *грдим* → **грдим се*). Али је зато у плуралу присуство морфеме *се* уз глагол довољан граматички знак реципрочности (*волимо се* → *волимо једни друге*).

Само, дакле, у овим (б) примерима (чији је број лексички ограничен) *се* аутоматски, својим присуством, означава реципрочност. То *се* репрезентује објекат радње у унакрсном обухватању.

13. Нека X буде овде било која глаголска лексема у конструкцији $R_{(D)}$. С обзиром на распоред форми $V/V_{se}/V + se$, можемо издвојити следеће типове лексичке јединице X .

X_1 : глаголски облик *се* искључиво појављује без *се* ($V \rightarrow *V_{se}$).

Примери: *љевам* → **љевам се*, *седим* → **седим се*.

X_2 : глагол *се* употребљава искључиво са *се* ($V_{se} \rightarrow *V$).

Примери: *бојим се* → **бојим*, *језим се* → **језим*.

X_3 : глагол *се* са истим значењем појављује било у V_{se} било у V облику ($\bar{V}_{se} \rightarrow V$).

Примери: *скићам се* → *скићам*, *шетам се* → *шетам*.

Овде нема никакве опозиције између V и V_{se} , ни на синтаксичком ни на семантичком нивоу. Ради се просто о морфолошким дублетима (чији је број ограничен).

X_4 : глагол у једним ситуацијама значи транзитивну радњу и тада се појављује без *се*, а у другим ситуацијама значи интранзитивну радњу и тада добија уз себе *се* као морфолошку ознаку непрелазног значења ($V_1 \rightarrow V_{se}$).

Примери: *окреће (нешћо)* → *окреће се*, *возим (некога)* *возим се*, *јојравио (нешћо)* → *јојравио се*.

X_4 у форми V ($= V_1$) је различита језичка јединица од X_4 у форми V_{se} . Постављене су једна према другој у опозицију по критерију транзитивности ($V_1 =$ транзитивна синтаксичка јединица / $V_{se} =$ интранзитивна).

X_5 : транзитивни глагол (форма V) може се развити у конструкцију са *се* у којој је V облик предиката, а *се* означава објекат ($V_1 \rightarrow V + se$).

Примери: *чешљам* → *чешљам се*, *бије* → *бије се*, *воле* → *воле се*.

Форма V_1 се од конструкције $V + се$ разликује по могућности (немогућности) комбиновања са O_4 :

$$V_1 \rightarrow V + O_4 / V + се \rightarrow *V + се + O_4.$$

X_8 : транзитивни глагол постаје интранзитиван по значењу и добија уз себе *се* (као ознаку тог интранзитивног значења), али такође може ступити у конструкцију типа $V + се$ ($V_1 \rightarrow V_{se}$ и $V + се$).

Примери: *ударо (некога) | ударо се | ударо се (→ себе) руком њо колону; брије (некога) | брије се (→ себе) | брије се код берберина.*

Овакви примери су малобројни.

* X_7 : не постоји глагол који би се јављао искључиво у конструкцији $V + се$, а никад ван те конструкције (у форми V).

* X_8 : не постоји глагол који би био репрезентован и формом V_{se} и конструкцијом $V + се$, а који притом никад не би добијао саму форму V .

ОСТАЛЕ R КОНСТРУКЦИЈЕ

14. Морфема *се* у оквиру конструкције $R_{(I)}$ служи за обележавање разних могућих стилизација односа предикат-директан објекат. Морфема *се*, међутим, у оквиру свих осталих R конструкција служи искључиво као знак одступања од оне организације односа субјекат-предикат која је карактеристична за конструкцију $R_{(I)}$ (а то је: форма P увек се може развити у експлицитну конструкцију $S + P$, с тим да је формом S обавезно репрезентован вршилац радње P).

$R_{(II)}$

15. Да би се конструкција $R_{(II)}$ могла успоставити, неопходно је да S буде идентичан са A, а да функцију P добије глагол прелазног значења. Ирелевантно је при том: ко врши прелазну радњу P, да ли га је уопште могуће у датом случају идентификовати, и да ли је у форми S сваки пуг могуће сагледати објекат обухваћен реализацијом таквог вршења.

Примери: *човек се кажњава (због недела) → неко човека кажњава (због недела); рукави се цејају (од шрења) → *неко рукаве цеја (од шрења).*

Пошто традиционална граматика употребљава термин „пасивна реченица“ за оне случајеве када се под формом S подразумева објекат над којим неко врши радњу, то или овде треба термин шире схватити или њиме не треба идентификовати конструкцију $R_{(II)}$.

$R_{(III)}$

16. Конструкцију $R_{(III)}$ могу образовати било транзитивни било интранзитивни по значењу глаголи у функцији P, с тим да се посебним граматичким средствима означи да вршилац радње P није неко одређено лице, већ било ко, свако, људи уопште¹². Та су посебна граматичка средства: а) обавезно изостављање форме $S = A$; б) обавезна ознака III лица сингулара предиката; в) обавезно присуство морфеме *се* уз лични глаголски облик.

Примери: *ѝрича се* → **он се ѝрича*, **ѝричам се*, **ѝрича*;

иде се узбрдо → **он се иде узбрдо*, **ја се идем узбрдо*, **иде узбрдо*.

Традиционална граматика назива конструкције $R_{(III)}$ имперсоналном реченицом.

Типу $R_{(III)}$ донекле су блиски примери које традиционална граматика такође назива имперсоналном реченицом, а у којима ознака S изостаје из разлога семантике самог глагола: дати глагол у функцији P означава природни или физиолошки феномен са нерашчлањеним односом агенс / акција (*свиће*, *срркава се*, *сји*, *ведри се*, *дува од ѝрозора*, *гребе га у грлу*, *жсига га ѝод ѝлећима* и сл.). Разлика између ових примера и $R_{(III)}$ лежи у томе што се P овде често може развити у везу $S + P$, с тим да је S таутолошки елеменат, али је њиме идентификован A (*свиће* → *дан свиће*, *ведри се* → *небо се ведри*, *сји* → *киша сји*). Ова особина прикључује овакве глаголе типу $R_{(I)}$. Штавише, овде се, као у конструкцији $R_{(I)}$, поред V_{se} појављује и V форма (репартиција V/V_{se} условљена је и овде лексички¹³). Глаголи, међутим, који ступају у конструкцију $R_{(III)}$ добијају уз себе *се* као обавезни граматички знак конструкције, с тим да њихова форма без *се* аутоматски репрезентује другу, $R_{(I)}$ конструкцију. При трансформационом тесту ово *се* се замењује специфичним обликом за експлицитну идентификацију неодређеног (општег) субјекта — вршиоца радње: *ѝрича се* → *ѝрича свић*, *ѝрича народ*, *ѝричају људи*.

 $R_{(IV)}$

17. За успостављање конструкције типа $R_{(IV)}$ релевантно је присуство морфеме *се* уз лични глаголски облик и експлицитно обеле-

¹² У многим се језицима овакав вршилац идентификује посебним изразом — франц. *on*, енгл. *one*, нем. *man*.

¹³ Упор. *свиће* са *срркава се*. Овде постоје, уосталом, упадљиве лексичке дивергенције међу словенским језицима. Упор.: српскохрватско *сева* /чешко *blýská se*, чешко *mrzne*/ српскохрватско *мрзне се*, српскохрватско *свиће* /словеначко *svita se*, руско *смеркаѝ*/ српскохрватско *срркава се*.

жавање агенса (који није идентичан са субјектом) дативном формом. Ирелевантно је при том да ли ће S бити означен уз P или неће.

Примери: *сјава ми се* → **сјава ми*, **сјава се*, **сјава*; *пије му се* → **једу му* *шрешње*, **једу се* *шрешње*, **једу* *шрешње*; *кашље јој се* → **кашље јој*, **кашље се*, **кашље*; *иде нам се* → **иде нам*, **иде се*, **иде*. По нашој традиционалној граматичкој терминологији овакви би примери били идентификовани термином „реченице са логичким подметом“.

Конструкције $R_{(IV)}$ су подложне трансформационом тесту при којем се агенс изједначава са субјектом, функцију предиката добија нека модална форма (или конструкција) којом се означава унутрашњи стимуланс на акцију, а дотадашњи предикат постаје експликативна допуна модалне форме (односно конструкције).

Примери: *сјава ми се* → *осећом њошребу за сјавањем, ја бих да сјавам*; *једу му се шрешње* → *жели да једе шрешње, он би да једе шрешње*; *кашље јој се* → *она мора да кашље*; *иде нам се* → *ми бисмо желели да идемо*.

Конструкција $R_{(IV)}$ је, дакле, модалног карактера.

У конструкцију типа $R_{(IV)}$ могу ступити само оне лексичке јединице које су репрезентоване V (а не V_{se}) обликом. Ирелевантно је притом да ли је значење тих лексичких јединица транзитивно или не¹⁴.

ЗАКЉУЧАК

18. Морфема *се* врши неколико граматичких служби.

Се у конструкцији $R_{(II)}$ има две функције. Обе се тичу одређивања односа предиката према директном објекту. Или је *се* граматички знак инкомпатибилности предиката са директном објекатском допуном (*се* у форми V_{se}) или *се* означава (нарочито спецификован) објекат радње P (*се* у конструкцији $\bar{V} + се$).

У осталим R конструкцијама *се* је знак одступања од оне организације односа S—P који одговара конструкцији $R_{(II)}$ (а то је: да се субјекат реченице може означити експлицитном формом којом ће се уједно идентификовати и вршилац радње P).

Морфема *се* служи, дакле, редовно обележавању различитих стилизација основних синтаксичких односа: односа предиката према директном објекту, с једне стране, и односа предиката према субјекту, с друге.

Милка Ивић

¹⁴ Словенски језици постављају овде различита лексичка ограничења. У руском нпр., за разлику од српскохрватског, не постоји оваква конструкција са глаголом *иди*: **мне иди́йся* (Исаченко, о. с. 378).

Резюме

Милка Ивич

**Один вопрос славянской синтагматики в свете
трансформационного метода
(грамматическая роль морфемы *се* в сербохорватском языке)**

В настоящей работе грамматические функции морфемы *се* исследуются методом трансформационного анализа. Исследования базируются на материале сербохорватского языка. Положение в остальных славянских языках в большинстве случаев аналогично положению в сербохорватском языке. Дальнейшие исследования покажут, в чем состоят отступления.

Символом V_{se} здесь обозначается любой предикат в личной глагольной форме с *се*, символом V — любой предикат в личной глагольной форме без *се*, кроме конструкции со страдательным причастием и конструкции со именным сказуемым (которые здесь исключены из поля наблюдений).

Сербо-хорватское простое предложение (R) делится автором на четыре типа. В качестве критерия берется стилизация отношения $S (= \text{субъект}) - A (= \text{исполнитель действия}) - P (= \text{предикат})$.

$R_{(I)}$: S всегда идентичен с A , и всегда может быть эксплицитивно обозначен при P , а P регулярно является вариантом (окказиональным или факультативным) связи $S + P$ (*јевам „пою“* → *ја јевам „я пою“*, *ти се чешљаш „ты причесяешься“* → *чешљаш се „причесываешься“*).

$R_{(II)}$: S никогда не идентичен с A и всегда может быть эксплицитивно обозначен при P . При этом иррелевантно следующее: кто выполняет действие P , можно ли его в данном случае вообще идентифицировать и можно ли всегда в форме S видеть объект, охваченный реализацией такого выполнения (*човек се кажњава /због недела/ „человек наказывается /за проступок/“* → *неко кажњава човека због недела „кто-то наказывает человека за проступок“*, *рукави се цејају /од њрења/ „рукава рвутся /от трения/“* → **неко рукаве цеја /од њрења/ **, „кто-то рвет рукава /от трения/).

$R_{(III)}$: S обязательно отсутствует, а P обязательно должно иметь, кроме формы V_{se} и форму III лица ед. ч. Этим обозначается, что исполнителем действия P не является какое-нибудь определенное лицо, а кто бы то ни было, любой человек, люди вообще (*јрича се „говорится“* → **он се јрича **, „он говорит“, **јричам се **, „я говорю“, *иде се*

узбрдо „идется в гору“ → *он се иде узбрдо *, „он идется в гору“, *ја се идем узбрдо *, „я идусь в гору“). Глаголы в конструкции $R_{(III)}$ приобретают *се* как грамматический знак конструкции (причем это *се* при трансформации заменяется специфической формой эксплицированной идентификации неопределенного, обобщенного исполнителя действия: *йрича се* „рассказывается“ → *йрича свей*, *йрича народ*, *йричају люди* „говорают, люди говорают“). Они отличаются от глаголов (с лексическим распределением форм V/V_{se}), которые по своему значению являются безличными (*свиће* „светает“, *ведри се* „проясняется“) и которые путем трансформации P в цельное (тавтологическое) соединение $S+P$, присоединяются к конструкции $R_{(I)}$ (*свиће* „светает“ → *дан свиће* „день светает“).

$R_{(IV)}$: Эксплицированная идентификация A является обязательной, а именно в форме дательного падежа, но A обязательно неидентично с S (который необязателен, но может быть обозначен); P обязательно содержит характеристику III лица (*сиава му се* „ему спится“ → **сиава се* *, „спится“; *једу му се йрешње* „ему едятся черешни“ → **једу се йрешње* *, „едятся черешни“). — Такие примеры показывают, что понятие деятеля нуждается в более широком объяснении: не как деятеля в прямом значении этого слова, а как лица, которому это действие приписывается). Трансформационный тест показывает, что такие конструкции обладают медальными признаками.

Все R конструкции, форма P которых не может быть трансформирована в соединение $S+P$, в котором S был бы идентичен с A (т. е. которые не относятся к $R_{(I)}$), исключают V и приобретают V_{se} форму. Следовательно, они морфологически маркированы. *Се* в таких конструкциях является именно грамматической характеристикой отступления от организации отношения $S-P$, типичной для $R_{(I)}$.

Се в рамках конструкции $R_{(I)}$ служит в качестве знака для различных стилизаций отношения предикат — прямой объект. Таким образом, в дальнейшем ходе анализа $R_{(I)}$ выделяется из остальных R конструкций.

V и V_{se} формы конструкции $R_{(I)}$ различаются между собой возможностью комбинации с винительным падежом прямого объекта.

Среди V форм есть такие, которые можно комбинировать с O_4 (формы V_1 : *волим* „люблю“ → *волим мајку* „люблю мать“) и такие, которые нельзя комбинировать с O_4 (формы V_2 : *седши* „сидишь“ → **седши нешто*, *некога* *, „сидишь что-нибудь, кого-нибудь“). V_1 всегда является вариантом конструкции $V+O_4$, а не самостоятельной синтаксической конструкцией. Между тем, V_2 представляет собой само-

стоятельную синтаксическую конструкцию по отношению к $V + O_4$ (т. е. к V_1). Возможность комбинирования формы V с формой O_4 урегулирована семантическим условием: допускает ли глагол по своему значению (V_1) или исключает (V_2) объектное дополнение.

Морфема *се* несовместима с формой O_4 (*бојайи се* „бояться“ → **бојайи се мајку* *, „бояться мать“, *чешљаи се* „причесываться“ → **чешљаи се сестру* *, „причесываться сестру“). Следовательно, по критерию возможности (невозможности) комбинирования с O_4 , существует оппозиция между всеми глагольными формами с *се* и формами без *се*: форма $V_{се}$ является маркированной категорией по отношению к форме V , которая немаркирована.

Переходные по значению глаголы приобретают как правило $V (= V_1)$ форму (при которой *се*, поскольку оно появляется, представляет объект действия: *чешљам се* „причесываюсь“). Непереходные по значению глаголы приобретают, как $V (= V_2)$, так и $V_{се}$ форму, что обусловлено исключительно лексически.

Формы V как правило представляют синтаксическую единицу P , а никогда цельное синтаксическое соединение предикат + объект. Поскольку речь идет о глаголе непереходного значения, форма $V_{се}$ также (автоматически) представляет P (а *се* присутствует как грамматический знак несовместимости предиката с объектом). Однако в других случаях соединение $V_{се}$ представляет не одну синтаксическую единицу, а две: V является предикатом, а *се* объектом действия P ($V + се$). Есть три типа конструкций $V + се$.

$V + се_1 : се_1$ коммутабильно с любой формой O_4 , включая в первую очередь и возвратное местоимение *себе* (*чешља се* „причесывается“ → *чешља себе* „причесывает себя“, *чешља ме* „причесывает меня“, *чешља некога* „причесывает кого-то“). Будучи связанной с определенным текстом, из которого *себе* автоматически исключается, морфема $се_1$ представляет „комбинаторный вариант“ возвратного местоимения.

$V + се_2 : се_2$ коммутабильно со всеми O_4 формами, исключая форму *себе* (*бије се* „бьется“ → *бије некога* „бьет кого-то“, но → **бије себе*). Формой $се_2$ представлен неуточненный объект: посредственно указано на присутствие объекта при выполнении действия, но не указано конкретно, кто является объектом.

$V + се_3 : се_3$ коммутабильно исключительно с одной O_4 формой — с выражением *један другог (једни друге)* „друг друга“ („одни других“). $се_3$ представляет объект во взаимном охватывании (*они се воле* → *они воле једни друге* „они любят одни других“). Глаголы (количество которых лексически ограничено) в конструкции с таким $се_3$ называются

автором „взаимопереходными“ — „транзитивно реципрочными“ (в отличие от „взаимнонепереходных“ — „интранзитивно реципрочных“: *свађа се* „ссорится“ → **свађа некога* „ссорит кого-то“). Присутствие морфемы *се* может быть достаточным грамматическим знаком взаимности действия только в том случае, если глагол во множественном числе.

Есть несколько лексических возможностей распределения форм $V/V_{se} / V + se$ в $R_{(D)}$. (Символ X представляет любую глагольную лексему).

X_1 : глагольная форма употребляется только без *се* (*јевам* „пою“, *седииш* „сидишь“).

X_2 : глагол употребляется исключительно с *се* (*бојим се* „боюсь“, *јежииш се* „ежишься“).

X_3 : глагол в V и V_{se} формах употребляется с тождественным семантическим и синтаксическим значением; V и V_{se} в данном случае являются морфологическими дублетами (*скийша*, *скийша се* „скитается“, *шейша се*, *шейша* „гуляет“).

X_4 : глагол в V форме обозначает переходное действие, в V_{se} форме — непереходное; таким образом $X_4 = V$ представляет одну, транзитивную, синтаксическую единицу, а $X_4 = V_{se}$ другую, интранзитивную (*вози некога* „везет кого-то“ / *вози се* „везется“ т. е. „едет“).

X_5 : переходный глагол (в форме V) может превратиться в конструкцию с *се*, в которой V является формой предиката, а *се* обозначает объект (*чешља се* „причесывается“).

X_6 : переходный по значению глагол становится и непереходным, и тогда он меняет форму V в V_{se} ; он также может войти в конструкцию типа $V + se$ (*ударю некога* „ударил кого-то“ / *ударю се* „ударился“ / *ударю се јо колену* „ударился по колену“). Такие примеры малочисленны.

X_7 : нет глагола, который бы являлся исключительно в конструкции $V + se$, а никогда вне этой конструкции (в форме V).

X_8 : нет глагола, который был бы представлен и формой V_{se} и конструкцией $V + se$ и который при этом не приобретал бы форму V .

В заключение автор утверждает, что морфема *се* выполняет несколько грамматических функций, и что все они регулярно сводятся к маркированию различных стилизаций основных синтаксических отношений: отношения предиката к прямому объекту, с одной стороны, и отношения предиката к субъекту — с другой.